

Tamilla Vahabova
ADPU

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ ƏQLİ TƏRBIYƏ NƏZƏRİYYƏSİNİN İNKİŞAFINDA AZƏRBAYCAN MAARİFPƏRVƏRLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: *Azərbaycan maarifpərvərləri, ictimai-pedaqoji fikir, əqli tərbiyə, XX əsr, tərbiyə nəzəriyyəsi.*

Key words: *Azerbaijani enlighteners, social and pedagogical ideas, mental education, XX century, theory of education.*

Ключевые слова: *азербайджанские просветители, социально-педагогические идеи, умственное воспитание, XX век, теория воспитания.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan maarifpərvərləri əqli tərbiyəyə ümum-xalq işi kimi baxır, ona fərdlərə aid lokal məsələ kimi yanaşmırdılar. Onlar dərk və təlqin edirdilər ki, ümummillə miqyasda əqli tərbiyəyə nail olmadan vətən övladlarında millət, vətənpərvərlik, insansevərlik duyğusu, ölkənin hər bir vətəndaşını, dindəşını sevmək hissi də yaratmaq mümkün deyildir. Hər bir vətəndaş bir fərd kimi başqa vətəndaşların hürriliyətini, xoşbəxtliyini, yaxşı yaşayışını, nəhayət, vətən övladlarının kütləvi azadlıq və istiqlaliliyətini o zaman dərk edəcək, istəyəcək ki, yüksək zehni tərbiyə, dünyagörüşü qazanmış olsun. Ü.Hacıbəyov "Təəssüflər olsun" ("İrşad", 1907, 23 fevral) məqaləsində bu mətləbin dolğun və maraqlı şərhini verir. Onun sözlərinə görə, biz mərifət, mədəniyyət və əqli intellektə yetərincə malik olmadığımızdan həyat və məişət barədə düşüncələrimiz yarımçıqdır. Biz analaya bilmirik ki, hər bir fərdin rifah və səadətə ömür sürüb yaşaması onun üzvü olduğu cəmiyyətin rifah və səadətinə bağlıdır. Ona görə də heç vaxt ümumi cəmiyyətin mənafeyini nəzərə almayıb, ancaq öz xüsusi mənfəətimizi güdürük. Elə güman edirik ki, birimizin səadət və xoşbəxtliyi digərimizin zillət və bədbəxtliyindən asılıdır. O səbəbə öz xüsusi mənfəətimizi axtaran zaman yoldaşlarımızın zərər və ziyanını özümüz üçün bir vasitə bilirik. "Ola bilsin ki, bu kimi vasitələrlə biz özümüzə bir şey qazanırıq". Özümüzü xoşbəxt və məsud görürük. "Lakin həqiqətdə biz öz-özümüzü böyük bir bədbəxtliyə sövq edirik. Çünki bizim səadətimiz ilə yoldaşlarımızın səadəti arasında böyük bir irtibat vardır. O irtibat qırıldıqda, heç birimizin səadəti baqi qala bilməz" [1, 70]. Üzeyir bəyin fikrincə, elə bir cəmiyyət ola bilməz ki, orada ümumi üzvlərin mənafeyi nəzərə alınmadığı halda, işin axırını hər bir üzvdən ötrü uğurlu olsun.

"Halımıza dair" ("Həqiqət", 1909, 29 dekabr) məqaləsində Üzeyir bəy Qafqaz müsəlmanları arasında son vaxtlar elmə, maarifə, təhsilə, bilik kəsb etməyə meyil və marağın artdığına sevindiğini ifadə edir. O, bunu əqli tərbiyənin kütləviləşməsi yolunda uğurlu addım kimi dəyərləndirir və göstərir ki, bir çox vətəndaşlarımız asta-asta qəflətdən ayılıb dərk etməyə başlamışlar ki, "indiyə qədər sürdüyümüz həyat deyildir, bəlkə, həyat içində bir məmatdır". Bu həqiqəti dərk edən bəzi valideynlər övladlarına tərbiyə verirlər ki, onlar gələcək "həyatı-bəşəriyyətə hazır olsunlar" [1, 141].

Q.R.Mirzəzadə ictimaiyyəti başa salmağa çalışırdı ki, islam dini heç də bəzi mürtəcə, savaddan məhrum ruhanilərin dediyi kimi elmin, zehni tərbiyənin əleyhinə deyildir. Əksinə, bu din elmə, onu mənimsəməyə “elm imanın meyvəsi və islamın چراغıdır” hədisinin məntiqi ilə yanaşır [4, 23].

Həmin dövrün məktəb və maarifçilik hərəkatının öncüllərindən olmuş Q.R.Mirzəzadə onu da xatırladır ki, “insanı kamala yetirən ağıldır. Ağıl məəttəl qalarsa, insan günbəgün tənəzzül edər” [4, 34]. Ağıl o zaman qüvvət kəsb edib mükəmməl olur ki, elm və mərifətlə birləşir. Elm, mərifət ağılın və ruhun qidasıdır. Necə ki, yemək vücudun qidasıdır. Vücut qidasız yaşaya bilmədiyi kimi ağıl və ruh da qidasız zəif düşər, sahibinə bir səməyə verməz [yənə orada].

Milli ideologiyamızın bayraqdarlarından olmuş M.Ə.Rəsulzadə yalnız əqli tərbiyənin əhəmiyyətindən danışmırdı. O, əqli tərbiyə üçün lazım gələn vasitələrin qayğısına qalmaqdan, onların intişarına rəvac verməkdən də söhbət açırdı. M.Ə.Rəsulzadə göstərirdi ki, bu vasitələr olmadan vətəndaşların elmini, biliyini, həyata baxışını, dünyagörüşünü yüksəldib lazımı intellektual səviyyəyə yüksəltmək mümkün deyildir. O, ziyalıları, millətin imkanlı şəxslərini əqli tərbiyədən məhrum “qara xəlf”in “əql və idrak”ını “ağ etmək”, yüksəltmək yolunda səy göstərməyə, qeyrət etməyə çağırırdı. Bu münasibətlə “Açıq söz” qəzetində (1916, 23 mart) yazırdı: “Qara xəlf”i bəğənmək, lazım olduğu zaman onu meydana çəkib də bu, ya o surətlə idarə etməkdən ibarət degildir. Qara xəlfə sevnələr qoy onu işıqlandırınlar. Qoy onu işıq və əməl nəşr edən gözəl teatro əsərlərinə tamaşaya çəksinlər, asan dildə zəmanə və onun ehtiyacı haqqında oxutdurduqları leksiyalara aparsınlar, xəlf üçün açılan darülfünunlara götürsünlər, gecə kurslarına yol eləsinlər, onlar üçün qıraətxana açınlar, kitabxanənin qapısını üzlərinə bağlamasınlar.

“Qara xəlf” ancaq bu vasitələrlə “ağ” ola bilər. Cəməat ancaq bu yollarla hissli, duyğulu olur. Bu surətlə tərbiyə olunan xəlf arasından təbii olaraq xidmət etmək meylinə olanlar tapılır” [6, 353].

M.Ə.Rəsulzadənin fikrincə, ən mühüm əqli tərbiyə vasitələrindən biri məktəbdir. Lakin məktəbin normal tərbiyə vasitəsi olması üçün onun məzmununu normal, müasir tələblərə uyğun olmalıdır. Onun müəllimi, dərş proqramı, dərşlikləri, tədris olunan fənləri, dərş üsul və metodları və s. zamanın tələblərinə müvafiq olmalı, gənc nəslin əqli-intellektual potensialını yüksəltməyə, müasirləşdirməyə xidmət etməlidir. 1916-cı ildə “Açıq söz” qəzetində (15, 16, 17, 21, 27, 31 mart, 4 aprel, 2, 6, 7, 10 iyun) silsilə şəklində çap olunmuş “Məktəb və mədrəsə” traktatında müəllif bu məsələnin geniş şərhini verir. Köhnə məktəbləri (mollaxanaları, məscid məktəblərini) kəskin şəkildə tənqid edən Məhəmməd Əmin bəy bu məktəblərin heç bir xüsusiyyəti ilə təlim və tərbiyəyə yaramadığını söyləyir. Onun sözlərinə görə, məktəblərdə tədris və tərbiyənin məzmunu elədir ki, o, təhsil alanların ruhunu, qəlbini, ağılını zərə qədər də tərpedib onlara “həqiqi din və həqiqi milliyət fikri” aşılamaqdan, hansısa görəkli bilik verməkdən uzaqdır [6, 428].

Milli intibah dövrü Azərbaycan maarifçilərinin əsərlərində “əqli tərbiyə” əvəzinə çox zaman “mərifət” termini işləndiyini görmək olar. Başqa sözlə, “mərifət sahibi” ifadəsi ilə Azərbaycan maarifçiləri elmə, biliyə, mədəniyyətə yiyələnmiş mütərəqqi fikirli, ziyalı keyfiyyətlərinə malik şəxsləri nəzərdə tuturlar. Oxuyub mərifət sahibi olmaq məqsədəuyğun səviyyədə əqli tərbiyə kəsb etmək anla-

mına gəlir. Onların fikirlərinə görə, cəhalətlə mərifət üz-üzə qoyulur. “Cəhalət xəstəliyi”nin müalicəsi “mərifət dərmanı”nda tapılır. S.M.Qənizadə “Gəlinlər həmayili” romanında müəllim-tərbiyəçi Şeyda bəyin dili ilə bu həqiqəti belə ifadə edir: “Dünyada hər bir mərzə əlac varsa, cəhl mərzə üçün hərgiz müalicə yoxdur. Hərçənd buyurmuşlar ki, cəhalət zəhərinin müsluhi mərifət tiryəkdir, amma mənim rəyimlə, cəhl edən kişi istisnaqçı bir mərzə bənzər ki, məzəci heç bir davanı qəbul etməz... Cəhl ruhun cünunluğudur ki, mərifət təvizi onu qaytarmaz” [3, 75]. S.M.Qənizadə gənc nəslə “mərifət xəzinəsinə” yönəldib onu “mərifət neməti” ilə qidalandıran müəllimləri dünyanın ən bəxtəvər zümrəsi hesab edir [3, 19]. “Mərifət xəzinəsi” kimi o, əqli tərbiyəni nəzərdə tutur.

F.Köçərli “millətin ruhani tərəqqisi”nin əqli tərbiyəyə bağlı olması üzərində ısrar edir. O, hesab edir ki, elmsizlik, avamlıq insanı cürətsiz, hünərsiz, xar və zəlifil edir. İndi müsəlmanlar bu vəziyyətdədir. Avamlıq ucbatından onlar öz vətənlərində də özlərini yadlar kimi hiss edirlər. Məhz elm, bilik sayəsində əcnəbi millətlərin, xüsusilə də avropalıların cürət sahibi olub müsəlmanları, habelə geridə qalmış başqa millətləri əsarət, qorxu altında saxlayıb istismar etdiklərini kütləyə başa salmaq Firidun bəyin “Dünyada belə nədən törəyir?” (“Tərəqqi”, 1909, 26 mart) məqaləsinin əsas ictimai-pedaqoji qayəsini təşkil edir [2, 215]. “Həqiqi gözəllik və hərəkətsiz nisfimiz” (“Tərəqqi”, 1909, 26 aprel, 29 iyun, 4 avqust) məqaləsində isə F.Köçərli göstərir ki, insanın gözəlliyi onun surətinə, zahiri yaraşığına deyil elm, kamal, bilik və mərifətinə, yəni əqli tərbiyəsinin dərəcəsinə bağlıdır: “Və lakin insanın gözəlliyi, zahiri məlahət və hüsnü ləfəfdən ibarət olmayıb, onda ağıl və fərasətin mövcud olmağı dəxi əvvəlinci şərtlərdəndir. Zahiri gözəlliyi və hüsnəcamalı kamala yetirən ağılın nuru və mərifətin ziyasıdır. Ağılsız və mərifətsiz gözəl məqbul və müstəhsən deyildir. Bir surət zahirdə nə qədər düzgün, eybsiz və qüsursuz olsa da, onda ağılın nuru təcəlli etməsə, o surət dilpəsənd, könülalıcı və fərəhgətirici ola bilməz” [2, 219].

Bəhs edilən bu zaman kəsiyində vətənpərvər Azərbaycan ziyalıları yalnız zehni tərbiyənin nəzəri məsələləri ilə bağlı mülahizələr yürütməklə, rəylər söyləməklə, təşviqat işi aparmaqla kifayətlənmirdilər, problemin praktik cəhətləri ilə də məşğul olurdular, yəni vətəndaşların əqli tərbiyəsini inkişaf etdirmək, yüksəltmək yolunda nə mümkündürsə, onu da edirdilər. Onların bu cəhdi və əziyyəti mətbuatda, dərşliklərdə, mütalie kitablarında da aydın görünür. Belə bir cəhd və əziyyət həm böyükklərin, həm də kiçiklərin əqli tərbiyəsinin yüksəldilməsi yolunda atılmış addım idi.

O dövrün mətbuat səhifələrində kütlənin zehni, intellektini inkişaf etdirməyə yönəlmiş külli miqdarda rəngarəng əsərlərə rast gəlmək olar. Qələm sahibləri bu işə xidmət edən, fayda gətirən xeyli mütalie kitabları çap etdirirdilər. O kitabların bir qismi orijinal əsərlər kimi həmin müəlliflərin öz qələminə məxsusdur, digər qismi isə müxtəlif dillərdən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Onların arasında istər bədii, istər elmi, istər publisistik, istərsə də pedaqoji nümunələrə rast gəlmək mümkündür.

Həmin dövrdə xeyli məktəb dərşlikləri, böyüməkdə olan nəslin mütaliesi üçün qıraət kitabları, həmçinin uşaq mətbu orqanları da meydana gəlmişdir. Demokratik ruhlu milli xadimlərimiz tərbiyə vasitələrinin intişarında da əqli tərbiyə

amilini nəzərə almış, onun inkişafı qayğısına qalmışlar. Mütərəqqi, müasir məzmunlu dərslərin əksəriyyətində müəlliflər hökmən bu və ya digər şəkildə zehni tərbiyənin şagirdlərə necə, hansı səviyyədə ötürülməsi detallarına xüsusi fikir vermişlər. Bunu o zaman mətbuatda məktəb dərsləri barədə yazılmış rəylərdə də görmək olar. Məsələn, F.Köçərli 1910-cu ildə “Zaqafqazyə” (2 aprel) qəzetində çap olunmuş “Vətən dili” dərsləri haqqında “Cənab Şirvanskiinin rəyi münasibətilə” sərlövhəli rəyində deyilən cəhəti mümkün qədər nəzərə aldığını bəyan edir. Yaxud M.Mahmudbəyov və A.Səhhətin müəllifi olduqları “Yeni məktəb” (1909) dərslərini o zaman pedaqoji ictimaiyyətin müsbət qarşılanmasının bir səbəbi də burada şagirdlərin əqli tərbiyəsinin diqqət mərkəzində saxlanması idi. Ü.Hacıbəyov 1909-cu ildə “Tərəqqi” qəzetində (11 sentyabr) işıq üzü görmüş məqaləsində dərslərin məzmununu təhlil edərək onu müsbət qiymətləndirir. Üzeyir bəy dərslərin tərtibi zamanı əqli tərbiyə amilinin kifayət qədər nəzərə alındığını nəzərə çatdıraraq yazırdı: “Kitabın uşaqlarda gözəl hissiyyat tərbiyə edən bir hissəsi bu dördüncü qism ilə qurtarıb, sair yerdə qalan qismlər isə uşaqların məlumat və biliyini artırmaqla ağılın nəşvü-nümasına kömək edir. O qismlər bunlardır: insan, heyvanat, nəbatat, su-dəniz; bu qismlər tarixi-təbii elminə dair olub, ara-sıra hişvü-sihhadən də nafe məqalələr vardır. Bundan sonra coğrafiyadan ümumi məlumat verilib, əzəmlə ölkəmiz olan Qafqazdan və Bakı quberniyasından müfəssəl məlumat vardır. Lap axırda xüsusi bir qism olmaq üzrə Lermontovun məşhur “Mtsiri”-sindən Səhhət cənablarının bir böyük parça tərcüməsi mövcuddur” [1, 244].

Göründüyü kimi, Üzeyir bəy dərsləri onun məzmununun zəngin, uşaqların zehni tərbiyə imkanlarına müvafiq və yararlı olmasına görə bəyənir və təqdir edir.

Müəlliflər dərslərləri yazarkən və tərtib edərkən oradakı həm bədii, həm də elmi və pedaqoji materialların uşaqların əqli potensialına uyğunluğu, ona nə verə biləcəyi üzərində ciddi şəkildə düşünür, bu vacib məsələyə son dərəcə həssas yanaşırdılar. Hansı yaşda uşaqlara hansı tipdə dərslər lazımdır? Bu dərslər hansı həcmdə, hansı səpkidə materiallarla təmin olunmalıdır ki, şagirdlərin zehni tərbiyəsinə müsbət təsir göstərsin. Pedaqoqlarımızın bu məsələyə necə ayıq münasibət göstərdiklərini təsəvvür etmək üçün Rəşid Əfəndizadənin “Bəsirətül-ətfal” (II cəp, Bakı, 1907) dərslərinin mündəricatına və məzmununa nəzər salmaq kifayətdir. İbtidai məktəb şagirdləri üçün ana dili dərsləri kimi qələmə alınmış bu təlim kitabında məzmun və mündəricə mümkün olan qədər zəngin və əhatəlidir.

Dərslərin bir hissəsini maraqlı elmi məlumatlar təşkil edir. Məlumatlar yığcam və dolğundur. Verilən bilik və məlumatların nədən ibarət olduğunu təsəvvür etmək üçün sərlövhələrdən bəzilərinə nəzər salaq: “Ev quşları”, “Ev heyvanları”, “Məktəb”, “Bal arısı”, “Dağlar və sular”, “Dəmir”, “Çəltik”, “Çay ağacı”, “Üfüt və cəhətlər”, “Gün, ay və ulduzlar”, “Hava”, “Havanın yuxarı qatlarında olan soyuq”, “Yer nə cürə gəzir”, “Buxar, sel, çən, duman”, “Kağız”, “Kitab basılması”, “Şişə”, “Yerin şəkli”, “Yeni dünyanın tapılması”, “Yanar dağlar” və s.

Kitabın II fəslində ədəbiyyat və bəzi ədəbi şəxsiyyətlər barədə sadə, lakonik elmi məlumat verilmişdir. Bu fəsil “Füzuli”, “Zərbül-məsəl”, “Azərbaycan ədəbiyyatı”, “Yazının üsulu”, “Üslub”, “Qiraət”, “İmlasızlıq”, “Məktub”, “Təbriknamə” kimi sərlövhələrə bölünmüşdür. Burada şeirin xüsusiyyətləri, vəzn, və şeir janrları barədə məlumatlar verilir. Dərslərdə xeyli bədii nəsr və nəzm nümunələri

nə də yer verilmişdir. Bu nümunələr şagirdlərin həm əqli, həm mənəvi-əxlaqi, həm də estetik tərbiyəsi baxımından dəyərlidir.

O dövrün ictimai-pedaqoji mühitində gənc nəslin zehni tərbiyəsinə “Dəbis-tən”, “Rəhbər” və “Məktəb” kimi uşaq jurnalları da müəyyən rol oynamışdır. Naşirlər öz məcmuələrini maraqlı, oxunaqlı və yararlı etmək üçün var qüvvələri ilə çalışır, orada rəngarəng materiallara – bədii əsərlərə, elmi, pedaqoji, publisist və s. səpkili yazılara, tərcümələrə, tapşırıqlara yer verirdilər. Tərbiyə sahəsində jurnalların əhəmiyyətini, naşirlərin bacarıq və cəfəkeşliyini təsəvvür etmək üçün “Məktəb” jurnalının səhifələrində verilmiş rubrikaların adları ilə tanış olmaq kifayətdir. Məcmuədə “Tarixi-təbii”, “Hişv-ül-səhhə”, “Mütəfərriqə”, “Məsələlər”, “Məsələlərin həlli”, “Yazı dərsi”, “Lügətə-məktəb”, “Tərcümeyi-əhval” kimi rubrikalar vardır.

Doğrudan da bu rubrikalarda çap olunan material, tapşırıq, göstəriş və məlumatların xarakteri, məzmunu uşaqların zehni tərbiyəsi, bilik və bacarığının artırılması üçün nəzərdə tutulurdu. Materiallar yığcam və sadə dilə, maraqlı məzmunla malik olurdu. “Tarixi-təbii” rubrikasında təbiət və onun hadisələri, prosesləri, müxtəlif heyvanlar, “Mütəfərriqə” rubrikasında müxtəlif elmi məsələlər, kəşf, ixtira və diqqətəlayiq elmi yeniliklər və s. barədə məlumat verilir. “Lügətə-məktəb” rubrikası şagirdlərin mənasını anlamadığı bir sıra söz və istilahlardan mənasını izahı üçün nəzərdə tutulmuşdu. Bu rubrikaya məcmuənin bütün nömrələrində yer ayrılırdı. “Tərcümeyi-əhval” rubrikasında bir sıra cəhanşümül tarixi şəxsiyyətlərin həyatı, fəaliyyəti, yaradıcılığı haqqında məlumat verilir. Bu şəxsiyyətlər sırasında həm Şərq, həm də Qərb mütəfəkkirlərinə rast gəlmək olar. Onlar arasında şairlər, yazıçılar, filosoflar, alimlər, sərkərdələr, hökmdarlar və başqaları vardır.

“Yazı dərsi” və “Məsələlər” rubrikalarında verilən mövzular və məsələlər uşaqların zehni qabiliyyətini, intellektini inkişaf etdirmək baxımından maraqlıdır. “Yazı dərsi”ndə oxuculara müəyyən mövzularda (məsələn, “Bahar”, “Vətən”, “Mən dostumu sevirəm”, “Müəllimə hörmət edin”) yığcam həcmli inşa yazmaq və onu redaksiyaya göndərmək tapşırılırdı. Şagirdlərin göndərdikləri inşalar arasında ən yaxşılardan jurnalda dərc edilirdi. Belə bir iş şagirdləri həvəsləndirdiyindən onlar müsbət şəkildə təşkil olunmuş bu rubrikada fəal iştirak edirdilər. “Məsələlər” rubrikasında da vəziyyət belə idi. Məcmuədə hər dəfə təxminən 2-4 məsələ verilir, şagirdlərin onları həll edib redaksiyaya göndərməsi xahiş edilirdi. Məsələlərin hamısını düzgün həll edib redaksiyaya göndərən şagirdlərin adları, soyadları oxuduqları məktəbin adı jurnalda dərc edilirdi. Bundan başqa, şagirdlərin bir neçəsinə püşkatma yolu ilə mükafat (maraqlı kitablar, yaxud jurnalın müəyyən nömrələri) də təqdim edilirdi. Bu, onların həm məsələlərin həllinə, həm də jurnala olan marağını artırırdı.

XIX-XX əsrlərin qovşağında Azərbaycan tərbiyə nəzəriyyəçilərinin əqli tərbiyə uğrunda apardıqları nəzəri iş və əməli mübarizə uğurla nəticələndi. Bunun nəticəsində çox keçmədən mütərəqqi fikir və düşüncəli, elmi, zəkalı, vətənpərvər, millətsevər, qeyrətli bir ziyalı dəstəsi yetişdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985.
2. Köçərli F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərb. SSR EA nəşri, 1963.
3. Qənizadə S.M. Gəlinlər həmayili. Bakı: Yazıçı, 1986.
4. Mirzəzadə Q.R. Ayineyi-millət. Bakı: Maarif, 1992.
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. II c. (1909-1914). Bakı: Şirvanəşr, 2001.
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri. III c. (1915-1916). Bakı: Elm, 2012.

Резюме

Т.Вагабова

Роль азербайджанских просветителей в развитии теории умственного воспитания в начале XX века

В статье анализируются и исследуются теоретические мысли азербайджанских просветителей, связанные с умственным воспитанием подрастающего поколения в начале XX века.

Summary

T.Vahabova

The role of the Azerbaijani enlighteners in the development of intellectual upbringing theory in the beginning of the XX century

The article analyzes and studies the theoretical thoughts of the Azerbaijani enlighteners related to the intellectual education of the younger generation in the early twentieth century.

Rəyçilər: ped.f.d., dos.Y.Rzayeva, ped.f.d., dos. İ.Məmmədova.